

НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ
МАГИСТЪРСКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТАМЕНТ „НОВА БЪЛГАРИСТИКА“

Огняна Атанасова Георгиева-Тенева

ГРАЖДАНСКИ ЦЕННОСТИ
В БЪЛГАРСКАТА ДЕТСКО-ЮНОШЕСКА ПОЕЗИЯ
(1878 – 1918)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертация за присъждане
на научната степен *доктор на науките*

София
2022

ДАНИИ ЗА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Трудът съдържа увод, седем глави и заключение с общ обем 319 страници.

Библиографията се състои от 173 заглавия.

Приложението съдържа 136 източника – стихосбирки, антологии, сборници, христоматии и читанки.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД	3
ПЪРВА ГЛАВА	
ПРАГМАТИКА НА ГРАЖДАНСТВОТО В ЛИРИЧЕСКОТО СЛОВО	7
ВТОРА ГЛАВА	
ГРАЖДАНСТВОТО В ДИАЛОГА НА „ДЕТСКИТЕ“ ДИСКУРСИ	9
ТРЕТА ГЛАВА	
СВОБОДАТА НА ЛИЧНОСТТА КАТО ЛИРИЧЕСКО ПОСЛАНИЕ	11
ЧЕТВЪРТА ГЛАВА	
ОБРАЗИ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВНОСТ	16
ПЕТА ГЛАВА	
ЛИРИЧЕСКИ ПРОЕКЦИИ НА ОБЩЕСТВОТО	19
ШЕСТА ГЛАВА	
ДЕТСКА ПОЕЗИЯ ПОД ПАГОН	22
СЕДМА ГЛАВА	
ЛИРИЧЕСКО СЛОВО ЗА СЛОВOTO	27
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	31
ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	32
СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД ..	32

УВОД

Уводът представя теоретичната рамка на изследването.

Изборът на темата е мотивиран с наличието на неизследвано ценностно поле в българската детско-юношеска поезия (1878–1918) – гражданското. Следосвобожденските ни автори проявяват чувствителност към аксиологичните промени, съпътстващи създаването на българска държава. Тяхната лирическа рефлексия прибавя към познатите патриархално-родови и национални ценности нови, които съпътстват изграждането на собствени властови институции и преструктурирането на обществото.

Обект на изследването е поетическото творчество за деца и юноши от първите 40 години след Освобождението, които се приемат за сравнително обособен етап в литературното ни развитие (с всички условности на това времево рамкиране). Фокусираната част от националния културен фонд се разглежда като представителен за формирането на естетически вкус и ценностни нагласи у младия читател.

Предмет на изследването е гражданската парадигма в следосвобожденската ни детско-юношеска поезия. Излизането на българина от семейно-родовата капсула и осъзнаването на задълженията и правата му спрямо държавата е запечатано в множество лирически образи. Те формират *гражданския дискурс в следосвобожденската ни детско-юношеска поезия*. Съобразно с постановката на Пол Рикъор, че „Дискурсът е събитието на езиковата даденост“¹, ще представим накратко „събитието“ на дискурса, от който се интересуваме, като минем през неговите основни признаци.

Първи признак: *дискурсът винаги е осъществен във времето*

Годините 1878-а и 1918-а са граници на изследването, защото историческите събития в този период имат силно влияние върху двете автономни, но активно взаимодействащи си полета на културата, привлекли нашето внимание – литературата и гражданството; защото тогава в лирическата комуникация у нас започва ясно да се долавя един специфичен говор – гражданският, а литературата, и държавата, от която се интересува литературата, започват да се формират като институции.

Втори признак: *„дискурсът препраща към говорещия“*

Говорещия субект в изследваната поезия е граждански активна личност, разкъсала патриархалния кръг и излязла в линеарността на историята и модерната публичност.

През фокусирания период лирическият говорител най-често наистина е „говорител“ – лице, чиято реч е монолоично самозатворена и прагматически ориентирана.

---

¹ Рикъор, П. *От текста към действието*. София, Наука и изкуство, 2000, с 136.

Имплицитната роля на детето реципиент обикновено е на „слушател“. Нека припомним, че през XIX век литературата за невръстния читател у нас доминиращо се схваща като плод на педагогическа дейност, а естетическото остава на заден план. Ето защо „мястото“, от което звучи гласът на говорещия Аз, е „агората“ – откритата обществена сцена, където лирическият говорител се намира не *сред* другите, а някъде *над* тях, сякаш е стъпил на подиум, за да подчертае ролята си на водач.

Трети признак: „дискурсът винаги тематизира нещо“

Ако под *тема* разбираме смислов център, към който са насочени и от който се извеждат отделните съдържателни линии в текста, то в периода 1878–1918 г. може да се отграничи един нов аспект, отнасящ се до *отношенията между членовете на социума и държавата*. Тази линия надхвърля традиционния интерес към патриархалния човек, потопен в лоното на природата, рода и националния колектив, и се насочва към *активния гражданин*.

Четвърти признак: „дискурсът има ... събеседник, към който е адресиран“

Изследваните творби имат ясно профилиран събеседник – децата и юношите, чиято социална и в частност гражданска идентичност е в период на активно конструиране.

Специфичният адресат на разглежданата поезия предполага и отговор на въпроса *как говори тя* и *към какво действие насочва*, по Джон Остин². Разпознавайки в илокуцията целта на говоренето, може да кажем, че детско-юношеската ни поезия, изразяваща граждански идеи, предпочита *призивния изказ, реториката на настойчивото приобщаване, аргументираното убеждаване*, а перлокутивната перспектива е свързана със стремежа да се подтикне читателят да мисли за обществото и да действа за неговото благо, т.е. *да бъде гражданин*.

Тази засилена проактивност на речевото действие се намира в пряка връзка с конфликтността в лирическата образност. Прямо основния корпус в детско-юношеската ни литература, който внушава усещане за хармония и смислена, стабилна подреденост на света, поезията с граждански послания е пространство на бурите. Тя се отказва от традиционните утопии за живот в непреходна ведрост безметежност, в който основният въпрос е колко бързо малкият човек, напътстван от възрастните, ще стане част от „регулацията“ и „самовъзпроизвеждащ“ се социален механизъм. Обществото се представя като динамична и неравновесна система; като пространство на разноречия и противоречия, на напрежения и конфликти, като арена на борби за „добро“ положение, пари и власт; като пространство на напрегнат диалог с държавата или на липса на диалог с нея. Поетическата

---

² Остин, Дн. *Как с думите се вършат нещата*. София, Критика и хуманизъм.

критика срещу състоянието на публичния ни живот проявява афинитет към *комическата естетическа тоналност*, която води до разгръщане на *жанрови форми* като сатира, памфлет, епиграма, афоризъм, шарж. Едновременно с това се осъществяват и жанрови стратегии, свързани с драматично-трагичното преживяване на безгражданствеността: те извикват на живот елегията. Редките случаи на гражданска удовлетвореност намират лирически израз в естетическите категории на възвишеното и героичното, които жанрово се осъществяват в поемата и одата.

Персонажната система в изследваната поезия излиза отвъд семейно-родовия кръг и включва различни други общности с техните позиции спрямо държавата. Получената амалгама от патриархално и модерно съществува съвършено логично, сочат Г. Алмънд и С. Верба, според които политическата култура бива патриархална, поданическа и участническа, а гражданинът е „особена смес“ от трите³.

В гражданския говор на наблюдавания дискурс откриваме известно *редуциране на популярния тогава пряк дидактизъм*. Обичайните постулати, сводими до „Опознай и обикни българското!“, „Труди се!“, „Учи!“, в поезията с граждански идеи се изместват от проблематизиране на общия въпрос „Какво е да си добър гражданин?“. В комуникативен план отговорите на този въпрос се отнасят и към апелативното, и към експресивното начало. Предпоставките за повишаване на грижата за художественото въздействие за сметка на педагогическото са разнообразни, но основната откриваме в дълбинното оценностяване на свободата, което намира израз не само в смисъла, но и в начина на поетическото говорене: инструктивният тон е несъвместим с принципа за свободата. Това обаче не означава, че гражданският образ е с намалена перформативност спрямо дидактичния – в него има и енергия в подбудителността, и убедителност, но изразени със средствата на засилващата се игровост и многозначност.

В **обхвата на труда** попадат текстове с гражданско послание от авторски стихосбирки, периодични издания, христоматии, читанки, поетически сборници и антологии. Изследването не се стреми да следва модела „история на литературата като история на генералите“, ако си послужим с метафората на Ю. Тинянов⁴ – то цели да изведе „на светло“ важни особености на гражданска образност дори когато нейни създатели са обикновени „редници“.

Основният изследователски въпрос в труда е *Какво е според детско-юношеската ни поезия да си гражданин в новоосвободената българска държава*, а дискутираните

---

³ Алмънд, Г., С. Верба. *Гражданската култура*. София, Гал-Ико, 1998.

⁴ Тинянов, Ю. О литературной эволюции. // Тинянов Ю.Н. *Поэтика. История литературы. Кино*. Москва, 1977. Цит. по: <http://philologos.narod.ru/tynyanov/pilk/poet5.htm>

подвъпроси са за взаимоотношенията в публичното пространство, образите на поданическото и на гражданското съзнание, на конформизма и конструктивната критичност, на социалната безучастност и съзидателната активност. Работата ни представя както резултатите от „близкото“ четене, разглеждащо текста „сам за себе си“, така и откритите чрез „отвореното“ четене междутекстови връзки, сплетени от поетическия диалог за гражданствеността и реферирания от него литературен контекст.

Към настоящия момент въпросите, които поставя този труд, не са изследвани: това е първи опит за обглеждане и анализ на гражданските ценности в българската поезия за деца и юноши (1878–1918).

Важни за работата ни се оказаха няколко труда. На първо място това е „Българската детско-юношеска проза“ от С. Янев, където ценностите в литературата (чест, достойнство, смирение, родолюбие, ученолюбие) се разглеждат като проекция на националния възпитателен идеал, доминиран от труда като главна ценност. Монографията разглежда нравствената система като „обновяваща се, пригаждаща се към новото разпределение на социалните сили“ – виждане, в чиято перспектива се разполага и нашето изследване.

Полезна за изследването ни – както с концептуалните си постановки, така и с конкретните си анализационни вглеждания – бе и монографията „Споменът на лотофагите“ на Мл. Енчев⁵. Обобщено изведените теми (а ние виждаме във всяка от тях и кодирани ценности) на лирическият дискурс от разглеждания период: родината, трудът, природата / Бог – ни помогнаха да достигнем до виждането, че *гражданската проблематика не представлява отделен тематичен кръг, а е измерение на очертаните тематични полета.*

Не бива да пропускаме и „Детска литература“ на П. Стефанов, в която се изтъква „доминиращата социална роля на детския писател“⁶. Именно тук – в доминиращата социална роля на детския писател, виждаме началото на гражданската образност.

Настоящата разработка получи импулс и от „Литературата за деца – промени в завещаното“ на Св. Стойчева⁷ – труд, който, макар и посветен на хронологически друг период от словеснохудожественото ни наследство за деца, имаше важно значение за нас поне по две причини – защото е образец за оригинално изследователско творчество и защото разкрива продуктивен подход към ценностите в детската литература.

---

⁵ Енчев, Мл. *Споменът на лотофагите. Коммуникативни стратегии на лирическият текст в българската поезия за деца*. Шумен, УИ „Константин Преславски“, 2000, с. 54–94.

⁶ Стефанов, П. *Детска литература*. В. Търново, Абагар, 2013, с. 94.

⁷ Стойчева, Св. *Литературата за деца – промени в завещаното*. София, Сонм, 2014.

Изследователският инструментариум на настоящата разработка обхваща метода на анализа, интерпретацията, съпоставянето, културологичния подход, описанието и междутекстовостта.

Изследователската хипотеза се състои в допускането, че ценностното ветрило на фокусираните поетически текстове е по-широко, отколкото се е смятало досега, защото в него попада и гражданствеността.

Очакваните резултати са за синтезиране на знание, което да уплътни аксиологичния атлас на българската детско-юношеска поезия.

Уговаряне на работните понятия „ценности“, „гражданство“ и „демокрация“ се прави в края на уводната част.

ПЪРВА ГЛАВА

Първа глава – „Прагматика на гражданството в лиричeskото слово“, разглежда познавателните, възпитателните и естетическите измерения на поетическия текст с граждански послания. Аргументира виждането за условния план в употребата на понятието „познание“, когато то се отнася до творба на изкуството. Възпитателният потенциал на разглежданата поезия се анализира при съотнасянето му с традиционните ценности в лирически образ. Специално внимание се отделя на една особено важна за труда постановка: че естетическата стойност на творбата няма пряка връзка с нейната гражданска промисленост; че „чистата“ красота на текста и възможността за пренасяне на поетическото му послание в „реалния“ живот са категории, които си влияят, без да се намират в пряка зависимост една от друга.

Подглавата „Поезията в огледалото на педагогиката“ разглежда типичното за XIX век виждане за приложната роля на детската литература, добре отразено в една рецензия от Ал. Теодоров-Балан⁸, според която поезията „учи и възпитува детето“. Както е известно, в най-ранния етап от своето развитие детско-юношеската ни поезия често отправя преки назидания. Впоследствие обаче прагматичната функция на лиричeskото слово започва да отстъпва пред естетическата, инструктивно говорене в стих отслабва и на негово място се появяват пълноценни художествени образи, в които възпитателните послания са кодирани в дискретни, неексплицитни форми. Процесът на преминаване от дидактично към естетическо въздействие не е равномерно-постъпателен, нито е необратим.

---

⁸ Теодоров-Балан, Ал. Рецензия. // *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 1891, № 37 и 38.

Как и доколко учи литературата, казано с израза на Балан? Или: Какви са особеностите на поетическата познавателна прагматика, казано на съвременен език?

Според експериментално изследване на Ш. Бюлер⁹ детето се насочва към литературата на първо място с познавателна мотивация (на второ място е интересът към необичайното в игрите на творческото въображение, на трето е динамиката в действието и едва на четвърто е естетическият интерес). Познанието в словеснохудожествен образ обаче е принципно различно от научното, дефинирано от Б. Ръсел и А. Еър като изразяващо реален факт или „истина“, чийто субект е убеден или вярва в нея. Но както е известно, познанието, добивано чрез изкуството, не е адекватна форма на „истината“, защото е силно субективизирано, а природата му е фикционална, автономна от „действителния“ свят. В същото време ще е жалко, ако се пренебрегне фактът, че полетата на реалното и на фикционалното се четат едно друго и си взаимодействат. Въпреки че се противопоставя на действителното, фикционалното неизменно израства от зърно действителност, твърди Р. Ингарден. Гражданската образност в детско-юношеската поезия е частен случай на казаното дотук: нейният свят не повтаря самата „реална“ действителност, но изразява представи, разбираня, идеи и оценки за нея и именно в това е изключителният ѝ потенциал да формира ценностни нагласи.

Насочвайки поглед към възпитанието – другия съставен елемент на художествената прагматика в изследвания поетически корпус, откриваме послания в духа на модерните ценности *свобода на волята и инициативността, човешко достойнство, съпротива срещу унижението, върховенство на правото, поддържане на публичен ред, демокрация на участието, възискателност към журналистиката, конструктивно общуване, преодоляване на предразсъдъците, критично отношение към злоупотребата с власт.*

Подглавата „Гражданско и естетическо“ уговаря стратегия на четене, която предпазва от семантичен редуционизъм и накърняване естетическата същност на рецепцията. Известно е, че удоволствието от художествения текст има много аспекти: когнитивен, информаивен, тематичен, реторичен, фантазмен и пр. Никаква външна цел, включително и гражданска, не би била оправдание за пренебрегване на естетическото преживяване.

---

⁹ По: Йорданова, Н. Художествената литература и духовно-нравственото развитие на детето. // *SocioBrains*, № 34 <<
http://sociobrain.com/website/w1465/file/repository/183_187_NELI_YORDANOVA_BELLES_LETTRES_AND_SPIRITUAL_AND_MORAL_DEVELOPMENT_OF THE_CHILD.pdf

Подглавата „Гражданските ценности в литературноисторическа перспектива“ представя в диахронен план гражданските аксиологизации, чиито кълнове са през Възраждането. След 1878 г. създаването и усвояването на правила за самостоятелен обществено-политически живот се превръщат в обществена потребност, която влияе и върху поетическото творчество за младия читател – първоначално с подчертан дидактизъм, а впоследствие със засилване на игровостта и художествената пластика. Налице е и друг план на промените – изоставяне на хвалебствения тон по отношение на държавата за сметка на укорително-осъдителния. Двете тенденции, наред с всичко друго, са израз на синхронното съзряване на гражданското и на естетическото съзнание.

ВТОРА ГЛАВА

Втората глава – „Гражданството в диалога на „детските“ дискурси“ – представя различни модуси на гражданската идея – художествен, но наред с него и образователен, публицистичен, антологичен. Гражданството е представено като ценност на отделни поети, писатели, издатели и редактори на периодични издания и дори на просветното министерство и държавната училищна мрежа.

Следосвободенският образователен дискурс става лоно на детско-юношеската литература, която сменя в себе си убеждението, че обществото ни се нуждае не само от грамотни хора, но и от граждани. Учебните програми по литература, художествените текстове в читанки и христоматии, разработките на методици, учители и инспектори доказват, че скоро след Освобождението формирането на граждански ценности се превръща в държавна политика: през 1884 г. се въвежда учебен предмет гражданско учение; в учебните програми по български език се появява специален раздел „Гражданско учение“; издават се учебници по гражданско учение.

С изключителен принос за гражданското формиране се отличават христоматиите на Ив. Вазов и К. Величков, на Д. Мишев и Ст. Костов, на Ив. Церков, на Б. Ангелов, всяка от които съдържа литературни, есеистични и епистоларни текстове, допринасящи за отърсване от застоялата домашност, маскирана като „здрава традиция“, и за приобщаване към модерните разбирания за публичния живот.

Гражданските ценности намират проекции и в различни методически ръководства за учителите: „Въобще при съставянето на читанката ръководила ме е мисълта – да я направя жива нишка, която да изведе децата от тесните рамки на индивидуалния живот и да ги въведе в обществения“ – пише Ив. Самарджиев в своето „Практическо ръководство към букваря и първата ми читанка“ (1905).

За формирането на гражданско съзнание изключителна роля играят периодичните издания за деца и юноши. Традициите тук тръгват от 1871 г., когато в първия брой на сп.

„Пчелица“, издавано от П. Р. Славейков, четем: „В служението на отечеството трябва да изчезнува разницата на особен човек и особена народност и местност, а на попрището трябва да излязват само граждани...“. Сред следосвобожденските списания със специален граждански принос е „Младина“ (1891–1915). Създадено по инициатива на учители от Казанлъшкото педагогическо училище с директор д-р Кр. Кръстев, списанието привлича за сътрудници най-известните тогава поети, белетристи, художници, музиканти (Ц. Гинчев, Ц. Церковски, Ст. Попов, Й. Стубел, Д. Габе, Ал. Божинов, Ем. Манолов и др.) и публикува както множество художествени текстове с граждански послания, така и увлекателно поднесена актуална обществено-политическа информация с пряко отношение към гражданствеността.

Списание „Светулка“ (1904–1916) още в своята програмна статия от Г. Стоянов – основател и дългогодишен редактор на изданието, подчертава, че отпечатваните материали трябва да имат дух, „чрез който по един сгоден начин да се спомогне за създаването от младото поколение достойни граждани“. Течението на „Светулка“ изпълнява програмните намерения. Енергичен участник в публичния живот, демократ, учител с изявено гражданско съзнание, Г. Стоянов е и автор на множество статии по дискуссионни обществени въпроси. Сред тях – показателно за гражданските му ценности – са „Монархизъм или гражданственост“, „За гражданското възпитание и държавата“, „Изкуството като обществено-възпитателна сила“, „Авторитетът на личността и авторитетът на властта при възпитанието“. За Г. Стоянов възпитанието задължително включва граждански задачи – за да „подготви от всеки човек истински, съзнателен гражданин, любящ от всичко най-вече не само своята свобода, пазящ не само своето човешко достойнство, а свободите и достойнствата на всички хора“. Впрочем неслучайно Н. Янков изтъква, че това списание има „подчертан демократичен и хуманистичен характер“, че то „възпитава у младите българчета високи нравствени и граждански добродетели“¹⁰.

Ученическото списание „Майска китка“ (1904–1905) поддържа плаваща рубрика „Гражданско учение“, а „Картинна галерия“ (1905–1916) – престижното издание за изобразително изкуство и литература, има ясно изразен граждански профил – факт, който до този момент не е коментиран в изследователския дискурс.

В редицата на детско-юношеската периодика с гражданско-възпитателен ангажимент стои и „Македонска звезда“ (1909–1919) – задгранично списание, издавано в град Воден (днес Едеса, Гърция, тогава в пределите на Османската империя), което с появата си след

---

¹⁰ Янков, Н. *Книги, автори и време*. София, Български писател, 1961, с. 178.

Младотурската революция от 1908 г. става емблема на модерните ценности равноправие между етносите и парламентаризъм.

Въпреки че излиза само една година, редактираното от Елин Пелин детско списание „Чавче“ (1913–1914) също публикува текстове с ясно различим граждански пласт.

Граждански послания отправят и лирическите сборници и антологии, адресирани към младата аудитория, включително първата антология на българската детска литература – „На ранина“ (1911), както и в „Отбрани откъслечи“ (1915) на издателство „Александър Паскалев“, които съдържат отчетлива, целенасочено фигурирана гражданска парадигма. В една или друга степен граждански ангажимент демонстрират и сборниците „Училищни песни и стихотворения“ (1881), „Стихотворения за деца ученички и ученици“ (1902), „Литературен сборник“ (1904), „Смях и радост“ (1912), „Из българските писатели“ (1916), „Искрица“ (1918), „Нашите деца и войната“ (1918).

През разглеждания период от четиридесет години лирическите послания към младия читател, при цялата си идейна променливост и естетическо обновяване, устойчиво следват стремежа „Гражданска младеж да образуват“, ако си послужим със стих от „Училищни песни и стихотворения“ (1881).

ТРЕТА ГЛАВА

Третата глава – „Свободата на личността като лирическо послание“, представя важни поетически въплъщения на идеята, че човекът на Новото време има свободна воля, може сам да управлява действията си, да отговаря пред другите за постъпките си и да твори не само своята собствена биография, но и биографията на обществото.

През първите десетилетия след Освобождението у нас съжителстват две различни, но преплитащи се концепции за възпитанието на детето, които намират и поетически проекции. Едната съответства на традиционните възпитателни норми, често пъти авторитарни, а другата – на новите педагогически идеи, дошли в България с хербартианството, стимулиращо на децата да изследват, да търсят, да откриват и да решават сами, както и с т.нар. дидактическо художество, което е част от движението за „ново възпитание“ в духа на доброто балансиране между емоционалното и интелектуалното начало у детето. Между „двете“ педагогики, снети в литературата, няма строга разграничителна линия: у един и същи автор често се срещат и постулати на строгата и безкомпромисна възискателност, която в една или друга степен отнема детството, и форми на педагогическото „художество“, даряващо детето със свободата да бъде дете.

Трудът ни обосновава тезата, че корелат на авторитарната педагогика е гражданска пасивност, а на либералната – активната и съзидателна обществена позиция. Осветлявайки

лирическият постулат „Бъди послушен“ по нов начин, тук се интересуваме не от това, което изследователският дискурс е фокусирал най-често – в какви традиционни ценности възпитават детските стихотворения, а какви са заложените от тях модерни ценности в гражданска перспектива.

Две стихосбирки с едно и също заглавие – „Детска гусла“ – с автори В. Попович и К. Величков, разкриват покорството на детето като педагогически идеал („Утренна молитва“, „Нощ“, „Вечерна молитва“, „Разказание“, „Звездно небе“, „Просяк“, „Благородний син след изпита и майката“ от В. Попович; „Вечер кога лягам“, „Ангел“, „На родителите“ от К. Величков). Други стихотворения отправят назидателни поучения („Разговор. Бабичка и момиченце“, „Бягай, мило дете“, „Подражание на една чехска песен“, „Майка и син“, „Петърчо“ от В. Попович; „Молитва“, „Слепий просяк“, „Рождество Христово“, „Мисли за нещастните“ от К. Величков) – според тях властта на попечителя е абсолютна. Много често гарант за нейната непоклатимост е бог. Той стои над възпитателите и в същото време укрепва техния авторитет. Бащата и майката са „посветените“ медиатори между бог и детето. Християнските ценности – както ги разбират В. Попович и К. Величков, предполагат безпрекословно послушание. Всичко е от бог, убеждават стиховете на двамата автори – вселената и нейната хармонична постройка, красотата, материята, духът. Бог е педагогическият свръхавторитет – съзидаващ, но и отсъждащ и наказващ. Лирическото чувство тук е на обожание, но и на страхопочитание. Свръхавторитетът на Твореца и Съдника е превърнат в инструмент на педагогическото наставничество. С императивен тон и внушение за безалтернативност В. Попович и К. Величков отправят послания за смиреност, любов, състрадателност и милосърдие, добродетелност и чистосърдечие, молитвено усърдие, покаяние, освобождаване от силните страсти, чувство на благодарност – към бог и към земните благодетели. По-строг и взискателен последовател на авторитарната педагогика е В. Попович. Ако по невнимание детето отстъпи от своето послушание, идва разказанието – „*Аз съм грешна, / грешна, грешна, / цяла паднала съм в грях*“. К. Величков също рисува образа на дисциплинираното дете, но само стихотворенията му само по изключение свързват понятията *дете* и *грях*.

Множество стихотворения от Ц. Калчев, Ц. Гинчев, З. Дойчев и мн. др. излъчват идеята, че опитът на детето да бъде самостоятелно крие безброй опасности. Налице е един своеобразен хорър, повлиян от фолклорните страшилки, където с неотклонно постоянство се внушава, че детската инициативност води до опасни грешки и дори застрашава живота.

Какъв е предвидимият възпитателен резонанс от разгледаните поетически послания? Несъмнено – спазването на дисциплина. Стихотворните поучения може да бъдат

оприличени на инструктаж за движение по трасиран път през гората и стриктно следване на маркировката. Залог на това контролирано придвижване е постигането на предварително определената цел. Преминаващите през гората се радват на спокойствие и сигурност, а възпитателите са удовлетворени, защото постигат максимално господство над емоциите и желанията на своите питомци. Според съвременния детски психолог А. Кон¹¹ е твърде вероятно от послушното дете да израсне послушен възрастен и безкритичен поданик. Близко твърдение изказва и сп. „Мисъл“ преди около сто години: „... които стоят мирни, които стоят на мястото си тихичко, не закачат другарите си, не носят постоянно в джоба си топка или някоя игралка – такива деца не обещаваат нищо... Децата трябва да се възпитават не в парадно-смирено държание...“¹². Както се вижда, дори в този кратък цитат се оглежда новият тип културно съзнание на кръга около „Мисъл“, за който свободата и инициативността на личността са важни още от периода на детството.

Самостоятелното поведение, собственият избор и решение, индивидуалното търсачество и предприемчивост, свободолюбието и независимият критичен дух са ценности, които поезията за малкия и младия читател утвърждава и превръща в залог за бъдеща гражданска активност. „Крайно необходимият принос на етапа на инициативата за по-късното развитие на идентичността се състои в освобождаването на детската инициатива и чувство за цел за задачите на възрастния, което обещава осъществяване на собствения обхват от способности“, твърди Е. Ериксън¹³.

П. Р. Славейков пръв в нашата детска поезия „дава право“ на малкия човек да играе на воля, без да изпитва ограничения в лудориите. „Аз съм вятър, вдигам прах“ е страдна защита на детската активност и преобразуващо действие. Възрастният човек у П. Р. Славейков обикновено е разумен наставник, а не опекун. Но ако педагогическият либерализъм у Дядо Славейков е плод по-скоро на художествена интуиция и ситуативна спонтанност, у Ст. Попов той е целаносечен и последователно отстояван, за което свидетелства както саморефлексията в предговора на „Детска китка“ с обещанието поетическата сбирка да доставя на детето само радостни преживявания, така и стихотворението „Към малките читатели“, представляващо, освен всичко друго, и своеобразна естетическа програма, освободена от дидактизъм: „Тя е китка / многостръка / и в урока тя / не бърка! / Тя, дечица, / вам се дава – / нек ви служи / за забава...“.

Цитираните стихове обозначават повратен момент за българската детска поезия: тя вече мисли себе си като самостоятелно художествено пространство, подвластно не на училището,

¹¹ Кон, А. *Митът за дисциплината. (От послушание към сътрудничество)*. София, Изток-Запад, 2011.

¹² Колушев, Н. „Детинска почивка“. Списание за деца. // *Мисъл*, 1892, № 12, с. 838.

¹³ Ериксън, Е. *Идентичност, младост и криза*. София, Наука и изкуство, 1996, с. 164.

а на естетическото удоволствие. Не е преувеличено да кажем: тази творба обявява, че поезията за деца (трябва да) има характера на игра; тя поставя началото на литературна комуникация, която има „свои“ цели, свързани с преживяване на наслада. Стихосбирката на Ст. Попов е събитие в детската ни литература – поезията и дидактиката са поставени от двете страни на ясно прокарана разделителна линия. „Детска китка“ е остров на детското пълновластие – подобен на него в онзи момент няма. Често лирическият говорител е дете, като гласът му звучи автентично. Главен герой тук е изобретателното дете, превръщащо предметите от всекидневния бит в играчки: бастунът става кон („Петко“), картофчето – детска главичка („Мойто бебе“), пердето – нова дрешка на куклата („Крочка“). Детето е творец, чиято фантазия набавя всичко онова, което липсва в реалния свят, „получен“ от възрастните. То загърбва играчките, които има наготово, и измисля самò, разкроява – не просто роклички, а нови пространства; ражда – не някакви картофени бебета, а идеи, цели светове – един истински демиург. „Езикът и стилът на г. Попова са извънредно леки, а наивният тон на песните показва дарбата на автора да се приравнява към наивното детско схващане за нещата...“ – пише П. П. Славейков в „Мисъл“ и подчертава, че морализаторският тон в детската поезия трябва и да се избягва и занапред¹⁴.

И още нещо небивало в нашата детска поезия, дошло с творбите на Ст. Попов: идеята, че и възрастният може да греши (стихотворението „О!о!о!“). Изненаваща е и системността на хумористичния изказ. Изместването на сериозното, строгото, емоционално нивелираното от веселото и смешното е също знак на художественото оценностяване на игровото – знак на свободата. Това че едно малко момиче прави дреха на куклата си с плат от перде, буди симпатия заради спонтанната изобретателност, кара читателя да се смее заради милата пакостливост. Както е известно, комическите форми винаги са плод на разминаването между претенция и действителност. У Ст. Попов разминаването вече не е между претенцията на строгия възпитател и незадоволителния резултат, постигнат от неговия питомец („Малък Пенчо“ от П. Р. Славейков), а между очарователния стремеж на детето да експериментира и неочакваните последици.

Във „Въображение и творчество на детето“ Л. Виготски¹⁵ обосновава виждането, че творческото въображение се заражда още в детска възраст. Руският психолог разглежда играта не като възпроизвеждане на усвоен опит, а като стремеж вече опознатото да се комбинира с нови идеи. След Виготски играта намира още ред проблематизации, които я разкриват като форма на свобода. Й. Хьозинха, Р. Барт, М. Фуко, при все че тръгват от

---

¹⁴ Славейков, П. „Детска китка“ от Стоян М. Попов. // *Мисъл*, 1899, № 1, с. 125.

¹⁵ Вигонски, Л. *Въображение и творчество на детето*. София, Наука и изкуство, 1982.

различни теоретични позиции, разглеждат играта като отваряне към света на възможното, като прекрачване на съществуващите конвенции в посоката на импровизацията и непредсказуемостта. Днешните психолози и педагози не се съмняват в изключителното значение на играта за изграждане у детето на активност и творческо самочувствие, на доверие в собствените способности и инициативност. В контекста на гражданската проблематика, която е предмет на разработката ни, особено важно е това измерение на играта, което се отнася до социално развитие на детето – доколкото играта изисква взаимодействие между самите деца, но и между децата и възрастните, а това е предпоставка за изграждане на чувство за общност, емпатия и социални умения. В края на XIX – началото на XX век играта все още не е предмет на целенасочено изследване от педагозите. Толкова по-голяма е стойността на нейните първи положителни образи в българската поезия за деца.

Дълга е редицата от детски поети, които утвърждават играта като проява на разкрепостена воля и оригинални хрумвания: Тр. Симеонов, В. Ив. Стоянов, Елин Пелин, Ст. Чилингиров, Ц. Церковски... – на практика всички значими автори, творили за деца през първите две десетилетия на XX век, по свой оригинален и в същото време сходен начин свързват понятията *игра* и *свобода*.

Вазов, М. Балабанов, Ц. Калчев, В. Ив. Стоянов, Ц. Церковски, Ст. Попов, Ал. Константинов (съвсем непопулярен като детски автор) създават образи на деца, които връщат свободата на уловена птица, вместо да се забавляват със затворена в клетка жива играчка. Оценностената свобода намира и други проекции в анималистични образи, напр. на буйно конче („Зебра“ и „Моето конче“ на Ц. Калчев), на гладния, но свободен вълк от „Вълк и куче“ на К. Величков и пр. Децата от „Хай, скокни връвчица“ на Ст. Чилингиров пък играят на роби и свободни. Образи на веселата, свободна игра създава и К. Величков („Подир изпита“, „Гайда“) – редом с образите на християнско смирение, усърдно учене и послушание. „Децата, които са живи по природа, които не могат да стоят мирни, които много често заслужават наказание, но които, благодарение на това, че са добри и като ученици, и като деца, биват опростявани, обещават да бъдат по-добри граждани...“, отбелязва в сп. „Мисъл“ Н. Колушев¹⁶.

Ценността на свободата с реторична страст защитава и Ст. Михайловски („Български насилници и роби“). С убеденост и настойчивост той утвърждава идеята, че освободеният роб си остава роб завинаги; че свободолюбието е постижение на духа, а не дар, който може да се получи наготово; че българските робства са преди всичко вътрешно състояние и след

---

¹⁶ Колушев, Н. Цит. съч., с. 838.

това резултат от външни обстоятелства; в крайна сметка – че всеки заслужава политическата власт, която го управлява, дои или смазва. Тук ще подчертаем факта, че учебно-помощната литература, получила официално одобрение от просветното министерство, включва множество текстове, оценностяващи свободата и заклеймяващи всички робства и поробители (от П. Р. Славейков, Вазов, К. Величков и др.).

В обобщение: възможният ефект от разгледания поетически дискурс, видян като перлокутивен акт, е бъдещата обществена критичност и съзидателност на свободната личност. Насърчаването на детето да взима самичко решения, да пипа, да пробва, да изследва, да измисля е лирическа идея, която носи зародиша на гражданската креативност. Тази идея е алтернатива на стихотворно изразената педагогическа догма, приковаваща малчугана към послушанието, към безпрекословна и дори безмисловна безропотност.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

Четвъртата глава – „Образи на българската държавност“, е посветена на лирическите репрезентации на държавата.

Хронологически най-ранни са одическата възхвала и митологизирането на държавата, породено от нейното възстановяване. Епохалната промяна в битието на българите се схваща като вид раждане, като първоначалие, чийто поетически отглас носи интонациите на фанфарна тържественост и митично сакрализиране. Имплицитно задаваният въпрос *Що е добър гражданин* получава своя първи отговор: това е крепителят на държавата. Впрочем нищо ново под слънцето – още Платон мисли поезията като инструмент на възпитанието, който е длъжен да поддържа държавността и да възпроизвежда нейните наличности. Много скоро обаче радостната емоция се пречупва. Появяват се остри поетически критики срещу новия „герой“ – този с ниско чело, широки джобове и маска на грижовен държавник. Постепенно в говора за държавата се налага като доминиращ сатиричният тон, но наред с него се проявява и минорната, елегичната гама.

Едно от лирическите средоточия е образът на княза/царя, който първоначално е изчистен знак на държавата: *„Възлюбенний ни Господар, / държавний Княз Александр / и негова държава...“* („Училищни песни и стихотворения“, 1881). В образа на княза често се откриват проекции на традиционния патернализъм: *„На многа лета нашия Княз, / Александра! Боже Ти / любезний ни Господар, / под своя щит пази“*. Лирическото чувство е на възторг и преклонение, както в християнската поезия от култов тип. „Химн“ от В. Георгиев представя раждането на княз Борис като четвъртото по ред значимо събитие след конституирането на държавата, Съединението и Сръбско-българската война. Други творби рисуват образа на княза според идеала за народна представителност във властта – „Средец“

от Вазов говори за „*княз народен*“. Лирическата митологизация с християнски акценти се оказва спонтанно изнамерен, всеобщ принцип на изграждане на княжеския образ.

Когато е синоним на държавата, образът на българския монарх е безусловно идеализиран, но индивидуализациите, дошли след първоначалната радост от Освобождението, снемат в себе си нарастващото разочарование от българското публично битие. Единният образ на родино-държавата започва да се разпада. Високият патриотизъм постепенно се стапя и все повече заприличва на отломка от миналото. Грозотата на социалното битие усърдно трие красивите митове за българското. Списание „Чавче“, редактирано от Елин Пелин, публикува памфлета „Неуместни похвали“ от К. Р., където монархът е развенчан заради тщеславието си: „...*Похвали сгръвали сърцето / на тоз суетен властелин, / и кой умело му ги казвал, / добивал почести и чин*“. Най-остри са поетическите критики на Ст. Михайловски, чиито произведения, без да са изрично адресирани към младия читател, стават негово достойние благодарение на системното им включване в ученически христоматии и в различни други издания за деца и юноши (приплъзването на „възрастни“ творби към детско-юношеската аудитория днес не учудва никого – този факт е изяснен в теоретичния дискурс отдавна). Негативни „царски“ образи се появяват и у „спокойни“ лирици, представящи света като равновесен и хармоничен: „*И нали се / цар зове, / той месата / им кълве*“ (Ц. Калчев); „*А палати ний разкошни / по скалите си строим, / и над тварите безмоцни / своето щастие градим*“ (Тр. Симеонов).

В началото ослепително бляскава и чиста, короната според изследваната тук поезия постепенно помръква, ореолът над венценосеца започва да угасва. Младият читател получава лирически сигнали за един властолюбив, суетен, самовлюбен, безочливо алчен държавен глава, за когото хората от подножието на трона са поданици, но не и граждани.

Следосвобожденската ни детско-юношеска поезия повдига и правни въпроси, които на пръв поглед изглеждат далечни на детското съзнание. Тази проблематика обаче търси подходящ възрастов модус, за да бъде достъпна за аудитория без достатъчен социален опит, и разкрива пред нея – най-често чрез негативна образност, законността като важна гражданска ценност. Така баснята „Вълк-овчар“ от Ц. Гинчев критикува избора на вълка за овчар, без овцете да бъдат питани. Вазов критикува лошите финансови закони: „*За данта и за бюджета / имаме си депутати...*“ („В царството на самодивите“). Списание „Светулка“ публикува лирически критики срещу неразбирателството в Народното събрание („Заешко събрание“ от Чичо Светлю, „Заешка дружина“ от К. Дечев и др). Отрицателни образи на съдебната власт създават П. Р. Славейков („*Невинний незапазван / пострадава, зле наказван; / а силний прави, що обича...*“ – „Вълк и гьска“), Вазов („*Прежните шпиони днес законоведци*“ – „Сантиментална разходка“), Н. Лазаров

(„...юристи бърбиви, / еластични сили, лесно извъртливи... – „Бухал, гъска, котка и мишка“). Образите на правосъдието обикновено присъстват като кратък лирически мотив, но се срещат и като самостоятелна тема, както е в Петко-Славейковата елегия „Затворник“: „Ако аз съм затворник, / аз не съм злосторник [...] Ето що извърших: правда аз потърсих...“. Правосъдието е централна тема и в поемата „Правото и кривото“ от Ст. Попов, насочена срещу тоталната власт на кривдата: „Кривото се днес по-тачи / то е благородно, / то е царю и министру / и богу угодно...“.

Лирическите послания, ориентирани към законовото регулиране на общностния живот, проблематизират взаимоотношенията гражданин – власт – права – закони и подбуждат към спазване на регламента и непримиримост с неговото погазване.

Поезията за деца и юноши от разглеждания период създава и образи на министри, кметове, силова власт. Положителни оценки тук се срещат рядко (напр. в „При гробът“ от Вазов – одическа възхвала на петима войници, загинали по време на караул), докато лирическите изобличения на злоупотреби с властта са огромен брой. Традицията тръгва от П. Р. Славейков (с баснята „Вълк и гъска“: „На зло наклонената природа / ако добие власт, тя зло ще прави на народа...“), за да се утвърди и разгърне от К. Величков, Ст. Михайловски, Ц. Гинчев, Ст. Попов и мн. др. Власт и дарба са различни неща („Кукувица – славей“ от Ц. Гинчев); министри и държавни чиновници използват постове си за постигане на користни цели („Патриотизъм“, „Провинциал в столицата“, „Практическият човек“, „След митинга“, „Сантиментална разходка“ от Вазов); личната свобода е разменна монета за „залци сладки“ („Вълк и куче“ от К. Величков).

В началото на ХХ век злоупотребите с управленската сила стават предмет на още по-остра лирическа критика. Освен грабителска, институционалната власт е и управленски немощна, убеждават ред лиро-епически текстове. „Лъвът учреждава съвет“ от К. Величков е сатира на бюрократизма и политическия примитивизъм. Най-силната критическа струя обаче идва с „Книга за българския народ“, части от която се публикуват в сборника „Из българските писатели“ – издание „за учащата се младеж“, включващо програмни училищни произведения. Христоматията на Костов-Мишев публикува стихове от Ив. Шишманов с комически акцент в гражданското послание; христоматията на Б. Ангелов публикува „Кое най-много любим“, където се казва: „Кое ни маме непрестанно? – Властта. [...] / Кое ни й сявга на устата? – Народът. / Кое мислим в душата? – Доходът.“

Важен предмет на изследователското внимание в тази глава са и промените в естетическото съзнание на нашите детски поети от следосвобожденския период, преходът от дидактизъм към еманципиране на художествената образност от педагогическата ѝ детерминираност, към по-голяма автономия на творческото въображение, към

фикционалната „безполезност“ на лирическия образ и към игрови форми на изказ, занимателност и доставяне на „чисто“ удоволствие. На пръв поглед вероятно изглежда странно, че сериозна проблематика, каквато е гражданската, може да се съчетава с развлекателното и веселото. Българската детско-юношеска поезия обаче има забележителни постижения в този план и успява да представи „възрастна“ проблематика по детски начин. Било интуитивно и спонтанно, било под въздействие на либерализиращата се педагогика, т.нар. литература на съзряването постепенно се приближава към световъзприемането на детето, опитва се да говори неговия език, стреми се да вписва картините си в неговия хоризонт. Дистанцията между възрастния лирически говорител и малкия реципиент постепенно се скъсява.

„Правим по-беден въпроса за властта, когато го поставяме единствено в термини за законодателство, конституция или само в термините на държава или държавен апарат. Властта е сложна, плътна и разпръсната по начин, различен от този на съвкупност от закони или държавен апарат“ – пише М. Фуко във „Власт“. Доколкото властта – в нейните лирически образи – попада в периметъра на настоящото изследване, е необходимо да се проследят и разнообразните ѝ проекции върху поетическата визия за обществото с наличните и по-често с липсващите негови граждански структури и отношения. Защото, както продължава М. Фуко, „Върхът и по-ниските елементи от йерархията са в отношение на взаимна опора и обуславяне“¹⁷.

Следващите части на дисертационния труд представят именно лирическите образи на „по-ниските елементи на йерархията“ на обществения организъм с идеята през тях да се изведат други важни граждански послания на детско-юношеската ни поезия от първите 40 години след Освобождението.

ПЕТА ГЛАВА

Петата глава – „Лирически проекции на обществото“, е посветена на образите на хоризонталните социални взаимоотношения. Най-разпространената картина тук е на поданичеството и социалния атомизъм, на пасивното поведение и липсата на единение. Сънят, метафоризиращ непълнотата на съществуването, дремливото гражданство, е чест образ у П. Р. Славейков: „*Стани! Дойдох да ти попея, / да те разбудя веч от сън*“, се казва в „Към България“, а „Срамота и грехота“ осъжда „*живи хора / да спят сън мъртвешки...*“.

---

¹⁷ Фуко, М. *Власт*. София, Критика и хуманизъм, 1997, с. 41, 42.

Силата на модерната държава е в силата на малките общности, изтъква В. Методиев¹⁸, но лирическите текстове, които проучваме, рисуват атомизирано общество, егоистична самоизолация, нестихващи противоречия, конфликти и остри сблъсъци. Детската ни литература е наситена с картини на първобитни инстинкти и тъжна отдалеченост от идеите на модерността и либерализма. Принципите на диалога и толерантността, на взаимното зачитане и на публичната активност присъстват в следосвобожденската ни поезия за деца и юноши в епизодично мяркащи се образи и преди всичко като идеал на лирическия субект.

Макар и да не е писана за деца, гражданската елегия „Не пей ми се“ на П. Р. Славейков намира място в множество издания за деца и юноши, особено след включването ѝ в учебната програма от 1915 г. Широка популярност има и „Жестокостта ми се сломи“, също публикувана в ред хрестоматии и читанки. Изключително важно е да изтъкнем, че Вазов, подобно на П. Р. Славейков, в онези години е известен сред младата аудитория не толкова с патриотичните, колкото с гражданските си послания, напр. от „Пустота“ (където се казва: *„Пустота в обществото, в главите, / редом царства сън или мраз...“*), или от сатирата „Жабата“, осмиваща обществената пасивност.

Видяна като интертекст, детско-юношеската ни поезия представя деструктивното общуване в образна градация. На най-ниското стъпало стои затвореността в собственото его: *„Чуй се само моя глас, / няма кой да ми додъва. [...] Колко ще се огоя...“* („Гарванова песен“ от Ц. Калчев); *„Как съм красна кат царица! / Де кат мене друга птица?“* („Ловец и гъска“ от Ц. Калчев). Социалната безперспективност на монологичното поведение дискредитират още ред лирически текстове за деца, написани от Хр. Максимов, Ст. Попов, Тр. Симеонов, Г. Стоянов и др.

По-високо стъпало на деструктивното общуване е разединението. За поколения българи най-ярка негова емблема е „Орел, рак и щука“ на П. Р. Славейков – баснята, която с неизброимите си публикации в различни издания от разглеждания период се оказва най-тиражираният текст, адресиран до деца и юноши.

С остър драматизъм се отличават лирическите образи на враждуване и кръвопролитните разпри. Анималистичните конкретизации на хищничеството, примитивните двуборства и дивия инстинкт за оцеляване са неизброими: лисици срещу зайци, котки срещу мишки, кучета срещу котки, вълци срещу агнета, вълци срещу кучета,

---

¹⁸ Методиев, В. *Един много добър човек. Константин Стоилов и политическата добродетел*. София, НБУ, с. 56.

орли и соколи срещу пилета, врабчета срещу други врабчета, комари срещу мушици („Вълк и агне“ от П. Р. Славейков, „Орли“ от Ст. Чилингиров, „Писана“ от Ц. Церковски, „Врабчета“ от Елин Пелин, „Орел“ от В. Ив. Стоянов, „Малка приказка“ от Елин Пелин, „В курника“, „Дете и зайче“, „Две козлета“ от Ц. Калчев, „Събрание“ от Ст. Чилингиров и мн. др.). Изобразените конфликти съответстват на детските представи за света като изграден в опозиции. Алегоричната перспектива на четене би разкрила аналогия между анималистично и човешко, но представа за сложността на живота в общност се добива и без този рецептивен ключ.

Детско-юношеската ни поезия от разглеждания период изобличава и друга черта на безгражданствеността – конформисткото поведение. *„...аз не ритам тръна бос [...] с големците се не бора / и им ставам всяга мост [...] на богатий шапка клата / и на силний казвам „да“, се казва в „Средство да нямаш врагове“ от Вазов, намерило множество публикации, особено след включването му в учебната програма по български език от 1915 г. Широка популярност сред младежите получават още „Практически човек“ на Вазов, „Орел и охлюв“ от Ст. Михайловски и „Инспекторът Стоян“ от Ив. Шишманов.*

Безгръбначното поведение в публичното пространство, отказът от гражданска самоличност като цена за „добро“ място в обществото представляват устойчива гражданска проблематика на тогавашната детско-юношеска поезия, съответно и на литературното ни образование. Стихотворения с антиконформистки патос публикуват и ред детски периодични издания. Списание „Здравец“ отпечатва стихотворението „Благородство“, в което се задава въпросът *„Що ѝ сегашно благородство?“*, а част от отговора гласи: *„Пред силний да се подлизваш, / на властний да бъдеш мост“*. „Картинна галерия“ публикува баснята „Врана и лисица“ от Н. Лазаров, чиято изведена накрая поука развенчава ласкателството, сп. „Чавче“ също участва в междутекстовия диалог за социалните щети от раболепието.

На мястото на липсващата поетическа картина на съдружието се разгръща един специфичен дискурс, който ще наречем молитвено-пожелателен. Откриваме го в творби, явяващи стремеж за въздействие със средствата на почти религиозното просителство и дори на заклинанието. В своята полемична отнесеност към живота литературата, включително и детската, често създава въображаеми светове, които са по-хармонични от действителния. В случая става дума за поезия, която не изобразява, а пожелава разбирателство в обществото. Стихотворение с емблематичното заглавие „Молете се“ отправя следния апел: *„Всички – бедни и богати / да живеят честно; / всички хора да живеят / помежду с услуги, / и кат*

братя да милеят / един запред други“ (неподписано). Призив за социално миролюбие отправят още „Вълците и овците“, „Песента на жабите“ от П. Р. Славейков и редица други.

Доколкото изобщо ги има, лирическите образи на действителното обществено единение най-често са отнесени към отмиращия патриархален свят или към далечното ни минало („Хан Кубрат“, „Крум Страшни“ от Чичо Стоян). Инцидентна и задълго без поетическо отгласяване остава модерната художествена идея, че доброто взаимодействие се корени в детството – когато „на игрите сме сговорни“ (П. Р. Славейков – „На училище!“).

Разгледаните в тази глава произведения са чувствителни към общественото неразбирателство и стремежа за надмощие над другия – обратно на високотиражираните в детската ни литература образи на патриархално-идиличното детство, природното равновесие, семейната хармония и задушевност, уютната защитеност в малкия свят на обич и разбирателство, на безметежност и сигурност. Наблюдаваните от нас текстове представят един друг свят – на сложни социални взаимодействия, колизии и обрати, където простият и непринуден живот е невъзможен, а пасторалното щастие е в миналото. На другата везна, но без да постига баланс, стои позитивната поетическа образност, която утвърждава солидарността. Персонажът, който изпитва чувство на принадлежност към някаква общност, е „малцинство“, а разбирателството в публичното пространство се представя главно като мечта на лирическия говорител.

Коментираният лирически дискурс се характеризира с още една важна особеност – редуцирана поучителност за сметка на увеличената занимателност. Гражданските внушения тук се отправят ненатрапливо, неекспликативно – детето се схваща не толкова като обект на педагогическо въздействие, колкото като читател, който се стреми към удоволствено общуване с творбата.

ШЕСТА ГЛАВА

Шеста глава – „Детска поезия под пагон“, е посветена на проблематика, която е попадала в изследователския фокус рядко.

Свързването на понятията *война* и *поезия за деца* изглежда нелепо, като лош оксиморон. При все това Арес и Евтерпа неведнъж са се срещали на територията на българската литература за невръстния читател.

Пристъпването към този специфичен дял на детско-юношеската ни поезия отчита сложността на взаимодействията между културата и войната в „реалния“ обществен и в художествения живот, отчита антагонизма между полето на изкуството като висша изява на духа и полето на масовата насилствена смърт. В същото време не може да не се отчете

фактът, че от Троянската до Югославската война – в продължение на 33 века, литературата – и за възрастни, и за деца – не спира да се интересува от кървавите баталии, в резултат на което четем „Илиада“ на Омир, „Война и мир“ от Толстой, „На един убит“ от Дебелянов, „Мълчаливи герои“ от Дора Габе...

В нашето съвремие оръжието все по-често се мисли като „антикултура“. В исторически план обаче понятиятната двойка „култура – война“ невинаги е опозиционна: модерните държави на Балканите (и не само там) от XIX – началото на XX век възникват след въоръжен отпор срещу чуждото господство. Българската следосвобожденска поезия за деца и юноши разработва темата за войнския дълг и войната с интензитет, предопределян от исторически събития, в които оръжието има решаващо значение, без обаче това да я превръща в антикултура, без дори да снизи или нащърби хуманистичния ѝ облик.

Какви послания към малкия читател отправят стихотворенията, облечени в мундир?

Войнският дълг е една от най-активните сфери на общественото съзнание у нас след Освобождението. Едва ли е чудно, че поезия, която по рождение съдейства за утвърждаване на българското, е ангажирана с проблема за защита на националната цялост. Ето защо след Берлинския конгрес от юли 1878 г. духовните сили и творческата енергия, включително в полето на лириката за деца и юноши, често се обединяват около каузата за целокупна България. Темата за войнския дълг възниква като аспект на *темата за родолюбието*. Но темата за войнския дълг притежава и *граждански аспекти*, които особено релефно изпъкват след средата на 1913 г., когато българските управленци довеждат страната до катастрофа.

Разгледаните от нас стихотворения на войнска тема, създадени в мирно време, следват различни реторични стратегии, които може да се определят като *дидактична, историко-митологична, игрова и жалейна*.

Еманципирането на естетическото от приложно-педагогическото в нашата детска литература е дълъг процес. С това може да се обясни и дидактичният характер на най-ранните детско-юношески стихотворения с войнска проблематика. Представителен за приповдигнато военно-патриотично настроение е многократно публикуваният песенен текст „Българский народен марш“ (първи вариант на „Шуми Марица“, създаден от Н. Живков през 1876 г.). Рефренът „*Марш!*“, стиховете „*с генерала наш*“ и „*войници мили*“ изразяват гордост от българската военна доблест. Десетки стихотворения с подобен дух убеждават в нуждата от бойна защита на новосъздадената държава. Един от пламенните прокламатори на тази разновидност на гражданството е В. Попович, чиито стихове в случая

са твърде различни от по-известните му творби, отправящи строги нравоучения в християнски дух. Отчетливо дидактично фигуриране на войнската образност намираме и у М. Балабанов в „Домашни забавления или песни детински и разни други“, където наблюдаваме сливане на три семантични ядра, отнасящи се до фундамента на държавността – национално единение, християнска вяра и войнска сила.

Сръбско-българската война от 1885 г. дава тласък на войнската тема в детската ни поезия. Лирическият отзвук на сраженията се движи в широка емоционална гама: възторжено одобрение на героите, чувство на национална гордост, съпричастност към страданието на обикновения войник („Прочуло се ново име“, „Свири нощната фъртуна“ от Вазов). Специално внимание обаче заслужават първите прояви на ценностно раздвояване в доскоро неразчленимия лирически образ на *отечеството* и *държавата*. Това раздвояване идва с няколко Вазови творби, които не са писани специално за децата, но намират място в ученически христоматии – „Само ти, солдатино чудесни“ и „Новото гробище на Сливница“. В тези произведения възхитата от обикновения войн се преплита с недоволство от военачалници и държавници, за да представи два противоположни типа гражданско поведение в ситуация на война – от една страна, чувство на дълг към държавата и самоотвержено опазване на териториалната ѝ цялост, а от друга страна, първичен егоцентризъм и стоене далеч от риска. Впрочем неслучайно д-р Кръстев от трибуната на „Мисъл“ определя армията ни като „държава в държавата“, а офицерството – като „ново болярско съсловие“, разполагащо с безброй привилегии.

През 1890-те години военната тема занимава все повече поети. В „Детска гусла“ К. Величков помества „Войници“ – текст с бодра маршова стъпка, намерил по-„детски“ формат на възпитателното послание чрез въвеждане на лирически говорител – дете, макар и разпознаваемо като резоньор на „възрастна“ идея. Подобни реторични средства ползват и други стихотворци, разработващи войнската тема с педагогически акценти (В. Георгиев, Ц. Калчев, Н. Лазаров и др.).

Темата за бойната слава има и историко-митологично разклонение. В него дидактични поучения не се срещат, а водещата идея е може би най-човечната в лирическата ни баталистика: че оръжието се използва *само за защита* („Кракра“ от В. Попович; „Цар Симеон“ и „Цар Самуил“ от Вазов; „Аспарух“, „Крум Страшни“ от Ст. Попов).

В началото на ХХ век поетическите образи на детската строева подготовка търпят осезаема промяна – от сериозно задължение, контролирано от възрастните, тя все повече заприличва на увлекателна игра. Маршируването, язденето на боен кон, пеенето на

борчески песни се представят като весела забава („Войници“ и „Музиканти“ от Ц. Калчев; „Малките войници“ от Ст. Чилингиров; „Редом да се наредим!“ от Елин Пелин и мн. др.).

С образи на войната се срещат и най-малките читатели – обикновено чрез персонафицирани образи на животни, които разиграват бойни действия („Заю на война“ от Ц. Церковски). Специално внимание заслужава едно стихотворение от Ст. Попов – „Най-добрият дар“, което съизмерва играта на война с четене на книга и подвига въпроса за силата на оръжието и силата на знанието.

Балканската война взривява войнската тема в българската детска поезия. Повечето литературни списания за деца („Светулка“, „Младина“, „Звездица“, „Картинна галерия“, „Наша родина“), поначало съпричастни на социално-гражданската проблематика, реагират на въоръжения конфликт още с броевете си от ноември и декември 1912 г. Поетите се превръщат във войни с перо. Нека посочим, че по онова време войната се смята „за напълно легитимно средство на външната политика, която е най-вече „политика на силата“. Това важи в пълна степен и за младите балкански национални държави, всяка със свои амбициозни цели и земи за освобождаване“¹⁹.

В лирическият отзвук на Балканската война доминира чувството на приповдигнатост и надежда за осъществяване на националния идеал („Топовете“, „Пред Бяло море“ – Вазов, и мн. др.). Военновременната съдба на човека обаче предизвиква и други лирически реакции – потрес от смъртта и придържане към християнската норма „Не убивай!“ („Бойното поле – Ст. Панчев). Образът на врага е слабо разработван. Присъствието му се свързва главно с обезсилената военна мощ и липсата на мотивация в боя. Нотките на настървеност – за чест на българската детско-юношеска поезия, са единични. Шовинистична линия в тази поезия не се развива. Единствен представител на поетиката на ножа е Л. Бобевски („Цветя от бранните поля“).

С избухването на Междусъюзническата война доминиращо става внушението за трагична безизходица („Мамо, де е тате?“ от Ив. Вазов). Загубата на бащата се осмисля като истинска семейна катастрофа, а детската ни поезия, която я отразява, все по-често заменя патерналистично-наставническия тон с жалеен. Темата за смъртта, която поначало не е табу в детската литература²⁰, от странична се превръща в централна („Тайните на славейчето“ и „Славейчета пеят“ от Г. Стоянов – дългогодишния редактор на „Светулка“ и участник във войните, където намира смъртта си; „Що сте, майки, нажалени“ от Горка Горчица и мн. др.). Формира се жалеен дискурс, извикан от чувство на съпричастност към личната човешка

¹⁹ Даскалов, Р. *Българското общество*. Т. I. София, ИК Гутенберг, 2005, с. 116.

²⁰ Енчев, Мл. *Балада за Нангияла. Прагматика на смъртта в детската литература*. София, Кръгзор, 2018.

трагедия. В него се отразява едно модерно схващане за личността, според което тя е не по-малко ценна от колектива.

От средата на 1913 г. насетне лиричeskото чувство на оптимизъм напълно изчезва, болката и безнадеждността се настаняват трайно („Майка“ от Вазов). Лириката започва да търси виновник за страданията и най-често го открива във външния враг („Малката цветарка“ от Л. Бобевски, „За ромънците“ от Хр. Витков и мн. др.). Специално внимание заслужава „Из блясъка на моите нощи“ на Ст. Михайловски, където се представят различни външни оценки за Междусъюзническата война и се внушава идеята, че обективна историческа истина няма. С това поетическата ни баталистика придобива и философски профил.

Междусъюзническата война извиква и граждански гняв, а лиричeskото чувство на единение с държавата, доскоро смятана за изразител на широките народни настроения, изчезва и на негово място идва острата критика. Появява се въпросът кой е взел решение за повеждането на тази втора война и ще поеме ли той отговорност за трагедията по бойните полета и в мирните домове, където се възцаряват болката и недоимъкът. За страданието се търси вътрешен виновник: „Кой душманин в бой ни вкара“, пита стихотворението „Що сте, майки, нажалени“ от Горка Горчица. Това е нов „възрастен“ въпрос в детско-юношеската ни поезия, който цели да повдигне завесата над сложния театър, в който актьори са короновани особи и мъже с лампази, повели военен поход срещу доскорошните съюзници. Войнската лирическа образност, възникнала като аспект на националното, придобива граждански смислов оттенък. Детската аудитория попада в нова орбита на литературната комуникация, където развлекателно-забавното, едва направило първите си стъпки, изчезва.

Властта – в лицето на Министерството на просвещението, прави опити да се противопостави на униинето. На 17. X. 1913 г. окръжно № 12 3531, станало известно като „окръжно за национално възпитание“, подчертава: „Ние трябва да създадем преди всичко вяра в националния гений, да се самоопределим като нация чрез един национален идеал“. На учителите се възлага да допринасят за възпитанието на „силни духом, бодри и фанатично любящи отечеството си младежи и граждани“. Нашите поети проявяват амбивалентно отношение към този апел – някои го подминават, а други създават творби в по-здравословната оптимистична гама („Аз съм българче“ и „Охридското езеро“ от Вазов, „Песен за българчето“ от В. Ив. Стоянов, „Песен на славейчето“ от Й. Земенски и др.).

По време на Първата световна война лиричeskият свят се потапя дълбоко в минорната тоналност. В персонажната система настъпват съществени промени: образът на отсрещната воюваща страна се появява все по-рядко, основната лирическа фигура е на покрусения

българин. Доминира образът на смъртта. Оформя се и друга тенденция – стихотворения, посветени на всекидневния живот или природата, включат войната като подтема – образна структура, която олицетворява обсебването на съзнанието от трагизма, спускането на черен воал над всяка житейска картина. Примерите са безброй, но нека споменем поетическия сборник „Нашите деца и войната“, „Мамо, де е тате?“ от Вазов, „Майки“ от Чичо Светлю, „Булка коси“ от Ал. Спасов. Трагическите картини отразяват най-острите, мъчителни, неразрешими противоречия в обществения живот.

Към края на Първата световна война поезията за деца и юноши започва настойчиво да разработва мотива за мира. Сравнението с лирическата рефлексия на Балканската война от есента на 1912-а година разкрива едно цялостно преобръщане на идейно-емоционалната концепция – на мястото на ентузиазма, опиянението и убедеността в справедливата кауза на бойните действия идват потресът от смъртта и очакването за край на кръвопролитията („Нова година“ от Чичо Светлю). Войната отдавна не е „една тема“ – тя е трагическа сърцевина, дълбинна семантична същност на поетическия свят. Образите на добротата, знанието, труда и жизнелюбието, типични за ранната ни детско-юношеска поезия, отстъпват под напора на „недетските“ въпроси на войната, трагическата самота, обезверяването и смъртта. По време на войните границата между възрастта на адресантите става особено пропусклива – все по-често малките четат за онова, което занимава и техните родители.

Войната не накърнява хуманистичния облик на детската ни поезия – представените текстове доказват това. Доказва го и предговорът към литературния сборник „Нашите деца и войната“, който в ситуация на национална катастрофа говори не за омраза, а за обич: цел на поместените в него художествени текстове е да допринесат за „култивирането обич към родината у нашите деца“. Тези думи може да се четат като обобщение за моралния дух на детската ни поезия, проблематизираща войната.

СЕДМА ГЛАВА

Седмата глава – „Лирическо слово за словото“, сменя в себе си свободата на словото като важна ценност на Новото време, според която всеки има право да се изказва публично, без да среща отпор от страна на властта.

В нашата детско-юношеска поезия от Освобождението до Първата световна война съществуват безброй произведения, които осмислят словесното общуване като феномен на човешкото и медиатор при формиране на социални ценности и граждански нагласи. Особен интерес за нас представляват образите на детето в езика и на езика на детето. Въпросът за

езиковото самосъзнание на детето намираме поставен още в зората на детската ни поезия – у П. Р. Славейков, в „Уста и език“, където се казва: „Уста имам – език говоря, / кой що пита, отговор да дам. / Сам да кажа що мисля да сторя / и да питам за коет’ не знам“. В контекста на дидактичната доминанта на тогавашната ни детска литература цитираните стихове правят впечатление с имплицираното либерално отношение към детето, което отговаря на въпросите на възрастните, но и само изразява с думи какво възнамерява да върши, само пита. Стихотворението аксиологизира диалогичното взаимодействие, активното общуване без предразсъдъци откъм възрастови или социални йерархии – един ранен, но силно изявен, дълбок демократизъм в лоното на езика.

След П. Р. Славейков се разстила широко поле от художествени проблематизации на публичния речев дискурс, които ще представим през отделни творби, съдържащи събирателни образи.

Идеен възел в изследвания поетически дискурс е разбирането, че словото в социума (трябва да) е модус на истината. Погледнати от този ъгъл, образните възплъщения на езика в разглеждания лирически дискурс може да се групират най-общо в два идейни корпуса: единият следва познатата от Възраждането стратегия за митологизиране на словото като сакрална изява на духа, като божествен Логос, в чиято перспектива българският език – проекция на националното – се осветява; другият корпус, многократно по-обемен от първия, изразява възмущение от партизанското сквернословие.

Митологизациите на словото се отнасят основно до делото на светите братя. „Св. Кирил и Методий“ от К. Величков; „Песен на Св. Кирила и Методия „Св. Кирил и Методий“ от В. Георгиев и мн. др. осмислят словото като истинно и благословено. Тук следва да отбележим един факт, който от днешна гледна точка буди учудване: не открихме в детско-юношеския печат от изследвания период „Химн на св. св. Кирил и Методий“ от Ст. Михайловски. След като е публикуван в кн. 9–10/1892 г. на сп. „Мисъл“, текстът се разпространява преди всичко като песен с мелодията, композирана от П. Пипков през 1901 г.

„Българският език“ от Вазов митологизира словото в следосвобожденска България, но лирическата химнография, посветена на речта в публичното пространство, се изчерпва с тази творба. Акцентът е другаде – върху основанията за критика на това слово, върху експлоатирането му за користни цели, върху манипулативните му употреби и разминаването му с истинността. Публичните езици се разделят, в тях все по-често се долавя обусловеност от властовите институции. В огледалото на поезията ни за деца и юноши езикът се явява в преобладаващо тъмни краски, лишен не само от святост, но и от

всякакъв просветлен оттенък. Детско-юношеският лирически дискурс „знае“ за острите вътрешнополитически борби, за официозното и за опозиционното слово, за стремежа на властта да укрепи позициите си с помощта на пропагандното говорене, за установеното правило отрицателни факти да се представят в благовидна светлина, да се съчиняват лъжи, да се прибегва към речеви манипулации. П. Р. Славейков пръв в нашата детска литература подема темата за разминаването между действителността и нейната словесна рефлексия – още в сп. „Пчелица“ той публикува „Вълк и гъска“, където се казва: „...а силний прави, що обича / и за злините си хаджия се нарича“. Дискредитирането на лъжата в публичното пространство фигурира дискурс, включващ множество лирически гласове. Сред най-ранните и впоследствие придобили изключителна популярност текстове, развенчаващи разминаването между истина и думи, е „Лъжливото момче“ от Ц. Гинчев, творческа преработка на известната басня от Езоп. „Вестникарин“ от Ст. Михайловски пък гради образа на масово разпространяваната лъжа, ползваща за канал най-ефективната в онова време медия – многотиражното печатно издание. При всеки следващ образ на журналистическото слово Ст. Михайловски, запазвайки негативната си оценка за него, внася нови детайли в профила на субекта му – той е „зловонна твар“, „рицар на жълтия печат, оплул в порок“ („Дървеници“), символ на „всички глупавини“ („Псе и патка“), политически слуга („Магаре и камила“). Подкупността, размяната на духовната свобода срещу пари, раболепието пред тираничната власт за Ст. Михайловски са измерения на доброволното робство, нова страница в „грозний списък на позора“, ако си послужим с израз от „Книга за българския народ“, която, както вече посочихме, също е част от тогавашния литературнообразователен дискурс.

Същата гражданска нетърпимост към лъжите в публичното пространство проявява и Вазов в ред произведения („Пустота“, „Слон и мъниче“) към които тогавашните образователни институции приобщават ученическата аудитория.

Поезията за по-малки деца също носи семантичен пласт, аксиологизиращ честното говорене. „Куко и пипе“ от П. Р. Славейков осмива взаимното хвалене на различни обществени сили, стремящи се да затвърдят влиянието си в публичното пространство. „Празникът на котарака“ от Г. Стоянов е алегория на социалния антагонизъм, явѐн в речта, и критика на манипулативното говорене.

Чест предмет на поетическо изобличение са и конформистското слово („Практически човек“ на Вазов, „Sutor non ultra crepidam“ на Великсин и др.), празнудомството („Пустота“ на Вазов) и безпринципното критикарство („Осел и славей“ от П. Р. Славейков, „Орел и змия“ от К. Величков, „Магаре и камила“ от Ст. Михайловски.

„Общественото мнение“ от Ив. Шишманов пък осмива угоднически променяното мнение. „В царството на самодивите“ от Вазов критикува журналистическите манипулации.

Тоталното оскверняване на публичното слово кара моралната личност, отвратена от врявата, да замлъкне. „Недей топи перото си“ на Вазов фиксира една трагична за гражданството ситуация, при която истинното слово себесъхраняващо стихва, за да не бъде погълнато, обезсилено, надвикано и в последна сметка погубено в кръсците на конфронтацията. В плана на един неоромантизъм словото намира убежище в мълчанието – за да съхрани мощта си за времената на гражданска зрялост, които рано или късно ще дойдат: „*Великото и новото / не идат много леко; / ще дойде час за словото, / и той не е далеко*“. Сходна концептуализация на смълчаното слово Вазов прави и в „Тор“, а стихотворението му „Молитва“ оценностява волята за истинно говорене.

Един от самотните примери за позитивно лирическо концептуализиране на публичната реч е „Паун и лястовичка“ от Ст. Михайловски, където субект на правдивото слово е простосмъртният човек, осмелил се да бъде коректив на тщеславното говорене от страна на властта.

Казано обобщено: според детско-юношеската ни поезия в публичното пространство битуват различни речеви дискурси; речта на политиците е монологична, с опити да се представи за диалогична, при все че адресатът не е събеседник, а е обект на манипулативни внушения; езиковото общуване между отделните политически сили е непродуктивно – то се осъществява или в злостни спорове, или в размяна на ласкателства; словесното действие няма отношение към обществения прогрес – завоалирано или открито, понякога до брутална циничност, то защитава егоистичния интерес; журналистическият дискурс е придатък на политическия, без да му принадлежи „естествено“; вестникарят няма собствен глас – той е резоньор на властта, а ако словото му прозвучи с различен тембър, това се оказва инсценировка, театрална игра с постановчик, който задължително е политик; публичното слово на масите е лишено от спонтанност; отказът да се изразят действителните мисли и чувства е заради страх, внушаван от властта – речта е раболепна и безкритична. Свободно се говори по изключение и единствено когато управникът не може да чуе.

В обобщение: според детско-юношеската ни поезия (1878–1918) публичното слово често е средство за манипулиране на обществото. Какви граждани ще си отгледа обществото, в голяма степен зависи от начина, по който то говори, – убеждават ни десетки лирически творби. Според тях тоталното господство на лъжата, лицемерието и конформизма извикват на живот безгражданствеността и доброволното робство в собствената държава; при липсата на диалог е невъзможно да се постигнат обществено

разбирателство и просперитет. Сакрализации на словото се правят само в културноисторическия план на Кирило-Методиевото дело или в аспекта на националното – не и по отношение на актуалния общественно-политически говор, характеризиращ се с монологизъм и манипулативност.

Според М. Бахтин речево общуване се осъществява при „активната роля на *другия*“, а „самият говорещ очаква не пасивно разбиране, така да се каже, дублиращо неговата мисъл в чуждата глава, но отговор, съгласие, съчувствие, възражение, изпълнение и т.н.“²¹. Близко е схващането на Х. Арент: говоренето се осъществява в контекста на отвореност към Другия, при съзнанието за различност и равноценност на двамата²², както и на М. Бубер: „Елементът на словото Аз – Ти създава света на връзката“²³. Видян в перспективата на тези близки по смисъл твърдения, изказани от различни философи, социумът, за който говори следосвобожденската ни детско-юношеска поезия, е принципно лишен от диалогизъм. Посоката на думите обикновено е от политиците и/или (без особена разлика) журналистите към обществената маса. Обратна връзка няма, нито адресантът я желае.

Негативният образ на словото в българското публично битие носи възпитателен заряд, който е не по-слаб от този на положителните послания, на безспорните ценности и образците за подражание. При негативното изображение най-често срещана е комическата тоналност, доминиращо сатирична, което предполага читателят да има развити умения за рецепция на творба с различни естетически акценти. Ето защо адресат на тези творби са по-скоро юношите, а не децата, а публикуването им е предимно в прогимназиални и гимназиални христоматии и в други издания за младежка публика.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В последната си част разработката обобщава своите основни твърдения:

- Промяната на социокултурния контекст след 1878 г., свързана с възстановяването на българската държавност и с прехода от патриархално-поданическа към участническа култура, провокира художественото съзнание и извиква на живот поезия с граждански послания;

- Гражданското послание допринася за художествената пълноценност на поетическия текст, но не без да е органично съчетано с други важни фактори на естетическата наслада – оригиналност на образния език, силно въздействие на изразните средства, автентична емоционалност;

---

²¹ Бахтин, М. *Естетика словесного творчества*. Москва, Искусство, 1986, с. 258; 260.

²² Арент, Х. *Човешката ситуация*. София, Критика и хуманизъм, с. 152.

²³ Бубер, М. *Аз и Ти. Задушният разговор. Божието затъмнение*. Варна, Стено, с. 6.

- Българската детско-юношеска поезия излъчва граждански послания, профилирани като свобода на личността, народен суверенитет, спазване на законовия ред, активно и съзидателно участие в публичния живот, свободно и истинно слово, непримиримост с властовите своеволия;

- Поезията с граждански потенциал се отличава с усложнена игра на художествените означения, многообразие на естетическата тоналност – с обхват от възвишено-героичното до различни гами на комичното;

- Към края на XIX век детско-юношеската ни поезия акцентира образа на играещото дете, което търси, изобретява, не се бои понякога да е непослушно и да бъде себе си – залог за бъдеща гражданска активност.

ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Открива гражданската образност в българската поезия за деца и юноши (1878 – 1918) като значим изследователски проблем, който историята на българската литература до този момент не е фокусирала.
2. Осмисля разглежданите текстове като поетическа рефлексия на големите обществени промени, свързани с възстановяването на българската държава, функционирането на нейните институции и формиращото се гражданско съзнание.
3. Очертава основните тематични полета на изследваната поезия.
4. Установява, че „двете литератури“ – за деца и за възрастни, се свързват, освен по много други начини, и чрез мостовете на гражданското мислене.
5. Систематизира и анализира специфичните елементи в образно-естетическата система на проучваната поезия.
6. Констатира, че гражданската проблематика, утвърждавайки ценностите на свободата и демократизма, се оказва несъвместима с пряката поучителност, характерна за ранните години на детско-юношеската ни литература, което е фактор за усилването на фикционално-експресивния тип изказ.
7. Прибавя гражданските ценности към познатата на литературната ни наука аксиология в българската детско-юношеска поезия от разглеждания период.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. *Граждански ценности в българската детско-юношеска поезия (1878 – 1918)*. София, Проф. Петко Венедиков, 2021, 319 с.
2. *Демократични ценности в детското творчество на Петко Славейков*. – В: *Детската литература и раждането на личността*. София, Проф. Петко Венедиков, 2020, с. 9 – 28.

3. „Българска христоматия“ от Вазов и Величков: моделиране на културната идентичност. – В: *Детската литература и раждането на личността*. София, Проф. Петко Венедиков, 2020, с. 29 – 50.

[Също в: *С възрожденски дух и модерен поглед* : Сборник в чест на 80-годишнината на проф. Милена Цанева. София, Институт за литература, БАН, 2012, с. 238-250.]

4. Въпросът какво (да не) е обществото ни според поезията на Вазов за деца и юноши. – В: *Детската литература и раждането на личността*. София, Проф. Петко Венедиков, 2020, с. 51 – 62.

5. Християнско смирение и гражданска непримиримост в детското творчество на Константин Величков. – В: *Детската литература и раждането на личността*. София, Проф. Петко Венедиков, 2020, с. 63 – 72.

[Също в: *Български език и литература*, 2019, 5.]

6. *Граждански идеи на българската поезия за деца и юноши (1878 – 1918)*. София, Сепаративна Инфома, 2014, 176 с.

7. Родината като чужбина в българската следосвобожденска лирика за деца и юноши. // *130 години немско образование в Русе*. Юбилеен сборник. Русе, Лени-Ан, 2013, с. 118 – 129.